

ΓΝΩΜΑΙ ΤΩΝ ΛΟΓΙΩΝ ΜΑΣ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Σταλάζει γοργά ἡ ζωὴ γύρω μας καὶ μεῖς μαζῇ της. Καὶ στὸ νερὸ ποῦ μαζεύεται, μετ' ὁμορφιὰν καθρεφτίζοντας τὰ κόκκινα καὶ τὰ λευκά καὶ τὰ λιλά λουλούδια τῆς Εἰρήνης. Τὰ δέντρα τρεμάμενα ξανοίγοντας σ' ὅλο τους τὸ βάθος—δίνοντας ἀφορμὴν εἰς τὸν Στοχασμὸν νὰ ὀνειρευθῇ τὴν Αἰωνιότητά του. . . . Ξερὰ φύλλα—διόλου θλιβερά—σμίγουν μετὰ τὰ ψαράκια κ' οἱ κλαίουσες μετὰ τοὺς σιωπηλοὺς ἴσκιους κάμουν φαιοὺς τοὺς κύκλους ποῦ κάμουν τὰ νερὰ, κάτω ἀπὸ τὸ ἐρωτικὸν ἄγγιγμα τῶν ἐντόμων.... Κάποιες νεότητες περνοῦν χαρούμενες γύρω ἀπὸ τὸ νερὸ ψάχνοντας γιὰ νεότητες καὶ λίγο πιὸ πέρα παιδάκια μετὰ γυμνὴν τὴν ὥραιότητά των, πετοῦν ἀπὸ πρᾶσινον εἰς πρᾶσινον—χρωματιστὰ κ' αὐτὰ θαύματα. "Ολα—μακριὰ ἀπὸ τὴν σοφίαν τους, ὅλα—πλησίον εἰς τὸ πούλι καὶ εἰς τὴν δροσοστάλαν, ποῦ τραγουδοῦν—τὴν Σιωπὴν. Ἐνα ξάπλωμα Καλωσύνης εἰς τὴν Γῆν.

Μέσα εἰς τὴν Ζωὴν αὐτὴν—μέσα εἰς τὴν Ζωὴν, δὲν θὰ εὕρωμεν τὸν Ἀλέξανδρον Παπαδιαμάντην.

Διὰ νὰ τὸν εὕρωμεν πρέπει νὰ τὸν ζητήσωμεν εἰς τὸν ἀναμνηστικὸν χαμὸν κάποιας ζωῆς...

Θ' ἀδικούσαμεν τὸν γλυκύτατον φίλον μας ἂν τὸν ἐκρίναμεν. Θέλομεν νὰ πιστεύωμεν ὅτι τὸν ἐγνωρίσαμεν βαθύτερα ἀπὸ ὅλους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι θὰ τὸν ἀδικήσουν ἀσφαλῶς κρίνοντας τον.

Καὶ δὲν θ' ἀναφέρωμεν τίποτε ἱστορικὸν, ἀπὸ ἐκεῖνα ποῦ ἔκαμαν τὸν Ἀλέξανδρον Παπαδιαμάντην νὰ μὴ ζήσῃ.... Ἀφοῦ ἔχομεν πρωτίστως τὸ θλιβερὸν γεγονὸς τῆς παραζωῆς του... Πρὸς τί;

Μέσα εἰς ἕνα του διήγημα, εἰς τὸ « Χωρὶς Στεφάνι » φαίνεται μία προσπάθεια τῆς ψυχῆς τοῦ Παπαδιαμάντη διὰ τὴν ζωὴν. Ἀλλὰ δὲν τὸ κατορθώνει.

Ὁ Χριστιανισμὸς μετὰ τὴν πλέον οἰκτρὰν καὶ ὑποπτον ἀθωότητά του, ἔρχεται καὶ σακατεύει

τὴν νοσταλγικὴν αὐτὴν ψυχὴν. Ἐχομεν πάντοτε τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἀρνητικῆς ὑποστάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν ἐξήτησεν ὡς ἕνας δεῦτερος Φάουστ, τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν εἰρήνην τοῦ ὁ Παπαδιαμάντης. Ἀλλὰ κ' ἐκεῖ ἀφοῦ μάταια, « ἠθέλησε » νὰ παίξῃ μετὰ τὰ ἔξωτικά, δὲν κατόρθωσε παρὰ νὰ λυπηθῇ βαθύτατα. Δὲν ἐσώθη. Ἀληθινὰ, ὑπῆρξε βαθειὰ τραγικὴ ὑπαρξις, θλιμὲνον πνεῦμα ὁ Παπαδιαμάντης.

Ποιὸς ἠξεύρει γιὰτί;

Ὅπως δὲν πταίει: Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν πταίει.

Δὲν ἔφερε τὴν ἀνάστασιν. Ἀλλὰ τὰ πράγματα δὲν ἠμποροῦσαν νὰ ἔλθουν—φαίνεται—διαφορετικά....

Κάτι ἀπείρως βαθύτερον βλέπει κανεὶς εἰς τὸν Παπαδιαμάντην—ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντην.

Καὶ ἴσως αὐτὸ τὸ κάτι εἶναι ἐκεῖνο ποῦ δὲν ὑπῆρξεν εἰς τὸν ἥρεμον περιπατητὴν τῆς Δεξαμενῆς, ἐκεῖνο ποῦ δὲν ὑπάρχει εἰς τοὺς περισσοτέρους—ἂν ὅχι εἰς ὅλους—ἡμᾶς τοὺς Ἑλληνας.....

ΑΠ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐνας φιλόσοφος εἶπεν ὅτι ὑπάρχουν δύο εἰδὼν συγγραφεῖς. Ἐκεῖνοι ποῦ γράφουν διὰ νὰ μωτσαλῶνουν τὸ χαρτὶ καὶ ἐκεῖνοι ποῦ γράφουν διότι ἔχουν κάτι νὰ μᾶς εἰπουν. Ὁ κ. Παπαδιαμάντης ἀνήκει εἰς τοὺς δευτέρους καὶ μᾶς εἶπε πολλὰ καὶ καλὰ πράγματα, ὅπως τὰ λέγουν οἱ ἀληθινοὶ καὶ μεγάλοι συγγραφεῖς. Σᾶς παρακαλῶ μάλιστα νὰ μὴ μετ' ἐλαφρότητας σωβινιστὴν ἂν σᾶς εἰπῶ ὅτι ὁ κ. Παπαδιαμάντης, τοῦλάχιστον γιὰ μένα, εἶνε ἕνας ἥρεμος συνεχητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ψυχῆς. Τώρα ἂν ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ τὰ τρία τέταρτα ἀποτελεῖται ἀπὸ βαρβάρους—καὶ βάρβαρος εἶνε κάθε περιφρονητὴς τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶνε ἡ μορφολογικὴ ἐξέλιξις τῆς γλώσσης μας—δι' αὐτὸ βέβαια δὲν εὐθύ-

νεται ὁ κ. Παπαδιαμάντης οὔτε τὸ ἔργον του εἶνε ὀλιγώτερον ἄξιον θαυμασμοῦ.

ΠΕΤΡΟΣ ΖΗΤΟΥΝΙΑΤΗΣ

Προθύμως ἀπαντῶ εἰς τὴν αἰτησίαν σας νὰ ἐκφράσω τὴν γνώμην μου περὶ τοῦ διηγηματογράφου μας Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη.

Εἰς ὅσα ἔργα του ἐδιάβασα μ' ἔκαμεν ἐντύπωσιν ἡ περιγραφικὴ του δύναμις. Μὲ φαίνεται ὅτι εἶναι λαμπρὰ ἀσκημένος στῆς περιγραφῆς τὴν τριπλὴν ἱκανότητα—τὸ ποιὰ πρέπει νὰ λεχθῶν, τὸ ποιὰ πρέπει νὰ παραλειφθῶν, καὶ εἰς τὸ ποιὰ πρέπει νὰ σταματηθεῖ ἡ προσοχή.

Στὰ «Ρόδιν» Ἀκρογιαλία», τὸ ἔργον του ποῦ ἐφάνηκε στὸ περιοδικό σας, εἶναι ἔκτακτα ἐπιτυχημένος ὅλος ἐκεῖνος ὁ γύρος στὴν παραλία («Νέα Ζωή», ἔτος 4ον, σελ. 668—673). Τὸ καφενεῖον τοῦ γέρου Γατζίνου πρῶτα, κ' ἔπειτα τὰ σπίτια τῶν νοικοκυραίων ποῦ ξυπνοῦν ἕνα, ἕνα μὲς στὸ χάραγμα εἶναι παρουσιασμένα μὲ τέχνην ἀσφαλῆ. Καὶ τί καλὰ περιγραφιμένες στὴν «Φόνισσα» («Παναθήναια», Τόμ. 5ος, Ὀκτ. 1902—Μάρτ. 1903) εἶναι ἡ νύχτες ποῦ περνᾷ ἄγρυπνη ἡ Φραγκογιαννοῦ κοντὰ στὸ ἐγγόνι της μὲς στὸ σπίτι τῆς Δελαχρῶς· κ' ἐπίσης ἡ πρωϊνὴ της μετάβασις στὸν ἐλαιῶνα, μὲ τὴν εἴσοδον στὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀἱ Γιάννη τοῦ Κουφοῦ, καὶ τὴν μοιραίαν ἐπίσκεψιν στὸν μπακτσὲ τοῦ Γιάννη τοῦ Περιβολᾶ καὶ ἡ σκηνὴς στὸ πλυσταρεῖο τοῦ κυρ Ροσμαῖ.

Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ

Ὁ Ἀλ. Παπαδιαμάντης δικαίως κατέχει ἀδιαφιλονέικητον θέσιν μεταξύ τῶν ἐπιλέκτων διηγηματογράφων μας. Ἐκτὸς τοῦ ἀτομικοῦ χαρίσματος τῆς μετριοφροσύνης, ἐφάνη μετριοπαθὴς ἐν τῇ γλωσσικῇ τῶν ἔργων του μορφῇ, ἀκολουθήσας τὴν ἀνάμικτον γλῶσσαν καθαρειούσης καὶ δημοτικῆς μὲ μίαν προτίμησιν πρὸς τὴν πρώτην, ἥτις ὅταν γράφεται κομψῶς εἶνε ἡ προσφορωτέρα διὰ τὸ διήγημα καὶ ἡ μᾶλλον ἀνεκτὴ. Ἀλλ' ὅ,τι κυρίως διακρίνει αὐτὸν εἶνε ἡ ἑλληνικότης του. Τὰ διηγήματά του ἀποδεικνύουν τὸν συγγραφέα λάτρην ποιητικὸν τῆς Ἑλληνικῆς φύσεως καὶ μελετητὴν βαθὺν τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς. Δὲν ἐπηρεάσθη ἀπὸ καμμίαν ξένην φιλολογίαν,

καίτοι ἐπιμελῶς παρακολούθει αὐτήν. Ἀφοσιωμένος εἰς τὰ νησιωτικὰ ἥθη καὶ τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις, κατέστη ἡ φροσωποποίησις τῆς γνησιότητος τοῦ Ἑλληνικοῦ διηγήματος.

Δ. Ι. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ «Νέα Ζωή» θέλει νὰ μάθῃ καὶ τὴν ἰδικήν μου γνώμην διὰ τὸν Ἀλεξάνδρον Παπαδιαμάντην. Ἀλλὰ τὴν ἔχω τόσες φορὲς γράψῃ ποῦ νὰ μοῦ εἶναι δύσκολον νὰ τὴν ξαναγράψω σήμερα χωρὶς νὰ ἐπαναλάβω τὰ ἴδια. Εἶναι ὁ περισσότερον εἰσελθὼν εἰς τὸ νόημα τοῦ Ἑλληνικοῦ τοπίου, ὁ περισσότερον αὐθόρμητος, ἀληθινὰ «ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας του γράφων» καθὼς ὁ Ἅγιος Παῦλος κάπου λέγει.

Καὶ εἶναι ζήτημα, ἂν ὑπάρχῃ Ἑλλήν πεζογράφος ἀπὸ τοὺς ζωντανούς παρομοίως ἐχθρὸς τοῦ λογοτεχνικοῦ ψεύδους, ὡς ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ἄν ἐξαίρεσθς ἴσως τοὺς κ.κ. Ἰω. Κονδυλάκη καὶ Ἰωάννην Βλαχογιάννην, δὲν ἠξεύρω ποῖον ἄλλον, οἱ ἄλλοι διηγηματογράφοι μας ὀλίγον διαφέρουν ἀπὸ τοὺς ἀναγνωσματογράφους τῶν ἐφημερίδων. Ἐρωτογραφοῦν κερωτολογοῦν χωρὶς ποτέ τους νὰ ἔχουν ἀγαπήσει. Ὁμιλοῦν διὰ τὴν ζωὴν τοῦ χωριοῦ χωρὶς νὰ ἔχουν βγῇ ἀπὸ τὴν Βάθειαν ἢ τὴν Νεάπολιν τῶν Ἀθηνῶν. Ὁμοιάζουν μὲ τοὺς «μεθύοντας ἄνευ οἴνου» τῆς βίβλου. Ἄν ὁ λυρισμὸς ὁ νεοελληνικὸς ἔχει ὀλίγους ἀληθινούς ἀντιπροσώπους ὁ (ὁ κ. Ἀγγελος Σικελιανὸς ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἀλαφροήσκιωτου» εἶναι exemplar vivum ἀληθινοῦ λυρισμοῦ), ἂν ἡ κριτικὴ δὲν ἔχῃ κανένα, ἂν ἡ σημερινὴ σκέψις τοῦ ἔθνους δὲν αὐγάζεται ἀπὸ φέγγος κανένα, ἡ νεοελληνικὴ διηγηματογραφία ἢ ἔχουσα ἐνώπιόν της ὅλα τὰ πλούσια «μικρὰ γεγονότα» τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς ζωῆς δὲν ἔκαμεν ὅ,τι ἠμποροῦσε νὰ κάμῃ. Ἐπιτολαιότης, συνθηματικότης, μονοτονία, ἀνελευκρίνεια τὴν διέπει. Ὁ φίλος μου Παῦλος Νιρβάνας ἔγραψεν ὅτι εἰς τὸν Παπαδιαμάντην χριστιανισμὸς καὶ εἰδωλολατρεία σφικτοπεριπλέκονται. Ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἀλήθευε περισσότερον ἂν ἔλεγεν, ὅπως ἐγὼ προηγουμένως εἶχα γράψῃ: Δηλαδή ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Παπαδιαμάντη συνθέτουν ἡ Ἐπικουρεῖα θερμότης καὶ ἡ Βυζαντινὴ

κατάνυξις. Ειδωλολατρεία καὶ Ἐπικουρισμός διαφέρουν, ὅπωςδήποτε.

ΑΡΙΣΤΟΣ ΚΑΜΠΑΝΗΣ

Ὅταν διαβάξω τὸν Παπαδιαμάντη μὴ ἰδέα μοῦ ἔρχεται πάντα στὸ νοῦ: Πῶς ὁ ἀληθινὸς ποιητὴς, ὅπως κι' ἂν τὴν εὖρη τὴ ζωὴ, πάντα ποιητὴς θὰ μείνῃ. Νά τος αὐτός. Ὅλα γύρω του ἄθλια καὶ λερωμένα. Καὶ ὅμως καθετὶ ποῦ θὰ γεννήσῃ ἡ ψυχὴ του εἶνε γεμᾶτο ἀγνότη καὶ λαμπρότη καὶ ποίηση. Ὅπως κι' ἀπὸ κάτι γλάστρες πῆλινες βλέπουμε νὰ πετιέται τὸ ἀγνόλευκο τὸ κρῖνο.

Α. ΚΑΡΚΑΒΙΤΣΑΣ

Ἀνταποκρινόμενος εἰς τὰ ὑμέτερα γράμματα, δι' ὧν προσκαλοῦμαι ἵνα καταστήσω ὑμῖν γνωστὰς τὰς ἐμὰς σκέψεις περὶ τοῦ ἡμετέρου διηγηματογράφου Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, ὀφείλω πρῶτον νὰ ὁμολογήσω ὅτι κατὰ τὴν παρελθούσαν εἰκοσιπενταετηρίδα πάσας τὰς ὥρας σχολῆς καταδapaνήσας περὶ τὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γραμματολογίας, οὐδὲ τῆς ἐλαχίστης ἀνέσεως ἔτυχον ὅπως παρακολουθῆσω τὴν σειρὰν τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων διηγηματογράφων, ἐν οἷς συγκαταλέγετε τὸν ἐφορᾶζοντα τὴν εἰκοσιπενταετηρίδα αὐτοῦ λόγιον ἄνδρα· τούτου ἕνεκα ἀδυνατῶ νὰ ἐκφράσω γνώμην περὶ τοῦ ὅλου ἔργου, καθόσον ἀφορᾷ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς συγχρόνου Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας· ἀλλ' ἐξ ἀναγνώσεως τοῦ ἐν τῇ «Νέα Ζωῇ» δημοσιευομένου διηγήματος, τοσοῦτο μόνον δύναμαι νὰ εἶπω: — ὅτι ὁ κ. Παπαδιαμάντης, ὡς χειρίζεται τὸν κάλαμον, ἄριστα εὐστοχεῖ ἐν τῇ προσαρμογῇ τοῦ λεκτικοῦ ἰδιώματος πρὸς τὰ ἐν τοῖς διαγεγραμμένοις ὁρίοις τοῦ διηγήματος περιγραφόμενα ἥθη καὶ ἔθιμα· ἡ δὲ ἐπιτυχὴς αὕτη συνάφεια τοῦ ἰδιώματος καὶ τῶν ἡθῶν τὰ μέγιστα συμβάλλεται εἰς τὴν πιστὴν ἀποτύπωσιν τῶν πραγμάτων περὶ ἅτινα στρέφεται τὸ διήγημα, ὥσθις τοῦτο στρέφεται περὶ ἥθη καὶ ἔθιμα τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ· τὴν αὐτὴν δύναμιν θὰ εἶχε τὸ ἰδίωμα τοῦτο, προσαρμοζόμενον τοῖς ἡθεσι τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, ὥσθις τὸ θέμα τυγχάνει εὐτράπελον ἢ ψυχαγωγικόν· ἀμφιβάλλω ὅμως πολὺ ἂν τὸ ἀπλοῦν τοῦτο ἰδίωμα δυνατόν νὰ προσαρμοσθῇ ὑπὸ καλαισθητικὴν ἔποψιν τοῖς

θέμασιν ἐκείνοις, ἐν οἷς τὸ σεμνὸν καὶ ἐπιβάλλον τοῦ λόγου δέον νὰ συμπαρακολουθῇ τῷ ὕψει καὶ κάλλει τῶν ἰδεῶν.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΚΑΣΣΑΓΛΗΣ

Ἐπέρασαν ἀπὸ τότε περισσότερον ἀπὸ 10 ἔτη. Ὁ Παπαδιαμάντης εἰργάζετο εἰς τὴν «Ἀκρόπολιν». Κατὰ περίεργον δὲ σύμπτωσιν ἦτον, ἐνθυμοῦμαι, ἡ ἑβδομὰς τῶν Βαΐων. Ἐνα πρωτὶ λαμβάνω κάποιαν σημειώσιν τοῦ Διευθυντοῦ τῆς «Ἀκροπόλεως» παρακαλοῦντος νὰ μὲ ἰδῇ εἰς τὸ γραφεῖόν του. Μὲ ὑπεδέχθη γελῶν· γελῶν τόσον ὥστε ἐπὶ τινὰς στιγμὰς νὰ μὴ κατορθώσῃ ἀπὸ τὰ γέλοια νὰ μοῦ δώσῃ νὰ ἐννοήσω τί ἐξήτει. Ἐπὶ τέλους τὰ ἐκατάφερε. Ἦθελε νὰ μὲ παρακαλέσῃ νὰ τοῦ μεταφράσω ἐκ τῶν ἀγγλικῶν ἐφημερίδων διὰ τὴν «Ἀκρόπολιν» τὴν τόσον προκαλέσασαν πάταγον δίκην τοῦ αἰσθητικοῦ Ὅσκαρ Οὐάϊλντ.

— Μὰ ὁ Παπαδιαμάντης; παρετήρησα.

— Ὁ Παπαδιαμάντης, ἀπήντησε γελῶν ὁ κ. Γαβριηλίδης, μὲ ἠπεύλησεν ὅτι θὰ μὲ καταγγεῖλῃ εἰς τὸν Μητροπολίτην ἐὰν ἐπιμείνω ν' ἀναθέσω εἰς αὐτὸν εἰς τοιαύτας ἀγίας ἡμέρας τὴν μετάφρασιν τόσον ἀνηθίκου ὑποθέσεως. Ὅχι δὲ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ὡς κεφαλαιούχον ἐκβιασθὴν τῆς ἐργασίας μὲ ἐξακατηρίσε, διότι ἐτόλμησα νὰ τοῦ τὸ προτείνω.

Ἐγέλασα καὶ ἐγὼ καὶ ἀνέλαβον τὴν μετάφρασιν τῆς δίκης, ἡ ὁποία τὴν ἐπαύριον ἤρχισε δημοσιευομένη ἀπὸ τῶν σπηλῶν τῆς «Ἀκροπόλεως».

Τί ἐπηκολούθησε, φαντάζεσθε;

Ὁ χριστιανικώτατος Παπαδιαμάντης μὲ ἀπέκάλεσεν ἐναγῇ καὶ ἔκαμε νὰ μοῦ ὁμιλήσῃ ἐπὶ ὁλόκληρον ἔτος. Ἐδέχσε δὲ νὰ ἔλθῃ πάλιν ἡ ἑβδομὰς τῶν Παθῶν διὰ νὰ ἀξιώσω νὰ μὲ συγχωρήσῃ ὡς καλὸς χριστιανός.

Α. ΚΥΡΟΥ

Ὁ Παπαδιαμάντης ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ πῇ χωρὶς δισταγμοῦ ὅτι εἶναι ὁ Βαλαωρίτης τοῦ Ἑλληνικοῦ διηγήματος.

Τὸ ἴδιο σφιχταγκάλισμα τοῦ κύματος καὶ τοῦ βουνοῦ μὲ τὸν παλμὸ τῆς Ἑλληνικῆς ζωῆς, τὸ ἴδιο ἀκτινοβόλημα τῆς ἀγνότητος ἐπάνω στὴν ὁμορφίαν τῆς Ἑλληνικῆς παρθενιάς!

Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Ὁ Παπαδιαμάντης διακρίνεται κυρίως διὰ τὴν πιστὴν καὶ φωτογραφικὴν καὶ φωνογραφικὴν οὕτως εἰπεῖν ἀπεικόνισιν τῆς Ἑλληνικῆς ζωῆς, ἰδίως τῶν νησιωτικῶν πληθυσμῶν, βαθὺς δὲ γνώστης τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς, καὶ ψυχολόγος καὶ προσεκτικὸς παρατηρητὴς καὶ τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ οἰκιακοῦ βίου τῶν συγχρόνων του, παρουσιάζει ἔμψυχα τὰ πρόσωπα τῶν διηγημάτων του καὶ νομίζει τις ὅτι ἀκούει τὴν φωνὴν των καὶ βλέπει τὰ κινήσεις των καὶ κατανοεῖ πληρέστερα τοὺς χαρακτῆρας καὶ τὰ αἰσθήματά των.

Σ. ΛΙΑΤΣΗΣ

Μοῦ ζητᾶτε νὰ σᾶς γράψω εἰς ὀλίγας γραμμάς τί σκέπτομαι γιὰ τὸν διηγηματογράφον μας Ἀλέξ. Παπαδιαμάντη. Ἡ ταπεινὴ μου γνώμη, ποῦ τὴν θεωρῶ κι' ἀξίωμα, εἶνε πῶς κάθε τι ποῦ στέκει μακρὰν ἀπὸ τὸν ὄχλον καὶ χαίρει τὴν ἐκτίμησιν τῶν ὀλίγων ἀλλὰ διαλεχτῶν, δὲν ἵμπορεῖ παρὰ νᾶνε καὶ ἐκλεκτόν. «Ὁ ἀγύρτης ἔχει μαθητὰς κατὰ ἑκατοντάδας καὶ συγκινεῖ τὸν λαόν· ἐν ᾧ ὁ συνेतὸς μόλις ἀριθμεῖ ὀλιγίστους στέργοντας αὐτόν», λέγει ὁ Γκαίτε. Τέτοιο θᾶνε καὶ τὸ ἔργον τοῦ Παπαδιαμάντη· ἐκλεκτόν καὶ κάτι πιὸ ἀπάνω ἀπὸ τὸ κοινὸν καὶ τετριμμένον, ἀφ' οὗ τὸ πλεῖστον τῆς εὐαρίθμου ἀριστοκρατίας τοῦ πνεύματος τὸν ἀναγνωρίζει καὶ τὸν διαλαλεῖ γιὰ μεγάλον διηγηματογράφον.

ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΓΝΗΣ

Τιμὴ σ' ἐκείνους ποὺ τιμοῦν τὸν Παπαδιαμάντην. Ἡ τέχνη του, ποὺ ἔδωκε ὥραϊα σύμβολα εἰς τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν, στέκεται ὑψηλὰ καὶ μᾶς δείχνει χίλιες ἐμορφίαις ἀπὸ τὴν ζωγραφιὰ τῆς ἀφελοῦς χαρᾶς τῆς ζωῆς ἕως τὴν βαθυτέραν συναίσθησιν τῆς ὀδύνης εἰς τὴν «Φόνισσαν». Τὰ πρόσωπά του ἔχουν τὴν ἀπλότητα ποὺ δίνει ἡ ἀλήθεια. Τῆς τέχνης ἡ ἀλήθεια. Γιατί ὅσο καὶ ἂν ἐπικαλοῦμεθα τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἀλήθειαν στὴν τέχνην, ἔξομε πολὺ καλὰ πῶς αὐτὸ εἶναι μόνον ὅρος τεχνικὸς γιὰ νὰ ἐκφράσωμεν ὠρισμένην ἔννοιαν, ὅχι ὅμως ὠρισμένα πράγματα. Κ' ἔτσι, ἀπὸ τὸν ἀπλοῦδον ἀφηγητὴν καὶ φιλόσοφον Παπαδιαμάντην βγαίνει ὁ ἐκλεκτὸς τεχνίτης, ποὺ μέσα σὲ τοπία

γραφικὰ, μὲ ἀγάπην ἐργασμένα, τοποθετεῖ τὰς σκηνὰς τῆς ζωῆς καὶ τὰ δράματά της.

ΚΙΜΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Ἡ γνώμη μου περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη δὲν εἶνε πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν γενικῶς μεταξὺ τῶν λογίων μας ἐπικρατοῦσαν. Φρονῶ δηλαδὴ κ' ἐγὼ ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς «Φόνισσας» εἶνε, ἂν ὄχι καθ'αυτὸ μέγας, ἀλλὰ τοῦλάχιστον ἔξοχος διηγηματογράφος, καὶ ἂν ὄχι ὁ κορυφαῖος τῶν λογογράφων τῆς νεοελληνικῆς Ἀναγεννήσεως, βεβαίως ἐκ τῶν πρώτων. Ἐν τούτοις θὰ ἐδοκίμαζα μεγάλην στενοχωρίαν ἂν ἐπρόκειτο νὰ δικαιολογήσω διὰ πραγμάτων τὴν γνώμην μου αὐτήν· διότι ἐλάχιστα, σχετικῶς ἔργα τοῦ πολυγραφωτάτου Παπαδιαμάντη ἔτυχε νὰ ἀναγνώσω, καὶ αὐτὰ πολλὰκις τμηματικῶς, ἀτάκτως, διακεκομμένα εἰς ἐπιφυλλίδας ἔφημερίδων ἢ συνεχείας περιοδικῶν. Δὲν εἰσέφρω ἂν οἱ ἔκτενῶς καὶ συστηματικῶς γράψαντες περὶ Παπαδιαμάντη, ἔλαβαν τὴν ὑπομονὴν νὰ συλλέξουν τὰ ἐδῶ κ' ἐκεῖ σκόρπια διηγήματά του, καὶ νὰ τὰ μελετήσουν, νὰ τὰ παραβάλουν, νὰ τὰ λεπτολογήσουν,—ἢ ἂν αἱ δημοσιευθεῖσαι μελέται των, πολὺ τὸ φοβοῦμαι, εἶνε προῖον ἀτάκτων καὶ ἀτελῶν ἀναγνώσεων, ἐντυπώσεις ἀπλῶν φιλαναγνωστῶν. Ἀλλ' ἐγὼ ὁμολογῶ ὅτι καθὼς φύσει δὲν εἶμαι συλλέκτης, ποτέ μου δὲν ἐφύλαξα ἐφημερίδας, καὶ ὅτι ἐπομένως ποτέ μου δὲν ἵμπόρεσα νὰ μελετήσω ἀληθινὰ Παπαδιαμάντην. Καὶ αὐτὴν τὴν «Φόνισσαν», ἡ ὁποία ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ «Παναθηναῖα», τμηματικῶς τὴν ἀνέγνωσα, καὶ κάθε φορὰν μὲ διαφορετικὴν ψυχικὴν διάθεσιν, ὅπως μᾶς συμβαίνει ὁσάκις ἀναγινώσκωμεν κάτι εἰς συνεχείας. Διὰ τοῦτο δὲ ὁσάκις μοῦ ἐδόθη ἀφορμὴ νὰ γράψω περὶ Παπαδιαμάντη, ἀπέφυγα νὰ κάμω συστηματικὴν κριτικὴν, περιορισθεὶς εἰς ἐντυπώσεις, πάντοτε μὲν φυσικὰ ἐνθουσιώδεις, ἀλλ' ἐπιδεκτικὰς ἀνᾠθεωρήσεως. Ἐνθυμούμαι μάλιστα—καὶ ἀκόμη γελῶ,—πόσον ἡ εὐσυνείδητος αὐτὴ ἐπιφύλαξις μου εἶχε παρεξηγηθῇ μίαν φορὰν ἀπὸ τοὺς αἰωνίους κακοβούλους»...

Εἶνε εὐνόητον ἐκ τῶν ἀνωτέρω, μετὰ πόσης χαρᾶς καὶ ἀνακουφίσεως ἤκουσα τὴν εἶδῃσιν ὅτι ἡ «Νέα Ζωὴ» ἀπεφάσισε νὰ συναθροίσῃ εἰς βιβλίον τὸ διασκορπισμένον ἔργον τοῦ Πα-

παδιαμάντη. Ἄλλ' ἔφ' ὅσον δὲν γίνεται αὐτὸ, ἔφ' ὅσον δὲν ἔχομεν ἀκόμη τὸ βιβλίον, φρονῶ ὅτι κρίσις περὶ Παπαδιαμάντη, ἐπαρκῶς δικαιολογημένη, εἶνε ἂν ὄχι ἀδύνατος, τοῦλάχιστον δυσχερεστάτη.

Μ' ὅλον τοῦτο, ἔξ ὅσων ἀνέγνωσα ἕως τώρα, ἔχω τὴν ὑποψίαν, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης εἶνε μὲν ἔξοχος καὶ ἴσως μέγας διηγηματογράφος, ἀλλ' ἔξ ἐκείνων καὶ αὐτὸς,—καὶ δυστυχῶς τοιοῦτοι εἶνε οἱ περισσότεροι ἰδιοὶ μας,—οἱ ὁποῖοι δὲν διαβάζονται. Ἄν ὁ λόγιος, ὁ πολὺ μορφωμένος, ὁ ἔξ ἐπαγγέλματος φιλόλογος, τὸν ἀναγνώσῃ μὲ ἡδονήν,—καὶ μὲ θαυμασμόν,—αὐτὸ δὲν σημαίνει. Διηγηματογράφος, ὁ ὁποῖος δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἀναγνωσθῇ μὲ τὴν ἰδιάνῃ ἡδονὴν καὶ συγκίνησιν καὶ ἀπὸ τὸν ἀμόρφωτον, τὸν μὴ ἔχοντα ιδέας περὶ τέχνης καὶ φιλολογίας, ἀλλὰ φυσικὴν μόνον καλαισθησίαν καὶ διαίσθησιν ἀνθρώπου, πολὺ φοβοῦμαι ὅτι δὲν εἶνε τέλειος εἰς τὸ εἶδός του. Κάτι τοῦ λείπει. Τέλειος ἀπεναντίας μοῦ φαίνεται ὁ διηγηματογράφος ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ εἰμπορεῖ νὰ ἀναγνωσθῇ μὲ συγκίνησιν ἀπὸ ἓνα Παλαμᾶν, ἐνῶ ἔχει τὸν θαυμασμόν καὶ τὸν ἔπαινον τῶν ἐκλεκτοτέρων τῆς ἐποχῆς του, διαβάζεται συγχρόνως μὲ ἀγάπην καὶ ἀπὸ τὴν μοδιστρούλαν, καὶ ἀπὸ τὸν μαθητὴν τοῦ Γυμνασίου, καὶ ἀπὸ τὴν ἱκανῶς ἀγοράμιτον κυρίαν τοῦ σαλονιοῦ. Τόσφ δημοφιλὴς καὶ τόσφ λαϊκὸς, μολονότι ἔχων τὸν θαυμασμόν καὶ τὸν ἔπαινον τῶν συγχρόνων του, ὁ Παπαδιαμάντης οὔτε ἔγινεν ἕως τώρα νομίζω, οὔτε ἴσως θὰ γίνῃ ποτέ. Δὲν θὰ εἶνε δηλαδὴ διὰ τὴν Ἑλλάδα ὅ,τι εἶνε ὁ Δίκηνς ἢ ὁ Βάλτερ Σκόττ διὰ τὴν Ἀγγλίαν, ὁ Ζολᾶ ἢ ὁ Δωδὲ διὰ τὴν Γαλλίαν, ὁ Δοστογιέφσκις ἢ ὁ Τουργένιεφ διὰ τὴν Ρωσσίαν κτλ. κτλ. Ὁ ἀνώτερος τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων θὰ ἦτο εὐτυχὴς ἂν εἶχε τὸ μυριοστὸν τοῦ ταλάντου, τὸ ὁποῖον ἔχει καὶ ὁ κατώτερος τῶν ξένων συγγραφέων, τοὺς ὁποῖους ἀνέφερα. Καὶ ὅμως ὅλοι αὐτοὶ εἶνε δημοφιλεῖς καὶ ἀναγινώσκονται ἀπὸ τὸ μέγα κοινὸν ὅπως ἐδῶ π. χ. ὁ κ. Κυριακὸς, ὁ συγγραφεὺς τῆς «Κασσιανῆς», καὶ ἄλλοι ἀναγνωσματοποιοὶ τῶν ἐφημερίδων. Οἱ καλοὶ διηγηματογράφοι μας δὲν κατέχουν τὸ μυστήριον νὰ γράφουν πράγματα ποῦ νὰ τὰ διαβάξῃ ὁ κόσμος. Οὔτε ὁ Καρκαβίτσας, οὔτε ὁ Μωραϊτίδης, οὔτε ὁ

μακαρίτης ὁ Βιζυηνὸς, οὔτε ὁ Βλαχογιάννης, οὔτε ὁ Παπαντωνίου. Καὶ πολὺ φοβοῦμαι, οὔτε αὐτὸς ὁ Παπαδιαμάντης. Ἐπαναλαμβάνω ὅμως ὅτι τίποτε δὲν εἰμπορεῖ κανεὶς νὰ εἴπῃ ἐπὶ τοῦ προκειμένου μετὰ βεβαιότητος, καὶ ὅτι ἡ ἔκδοσις τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη εἰμπορεῖ ἐξαίρετα νὰ μὲ κάμῃ νὰ μεταβάλω καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ιδέαν μου,—ἀπλὴν ὑποψίαν.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

«...Ὅπου γενικότης, ἐκεῖ καὶ ἐπιπολαιότης. Διὰ νὰ εἶνε τις ἐμβριθὴς, πρέπει νὰ ἐγκύπτῃ εἰς βαθεῖαν τῶν πραγμάτων μελέτην». Ἀκριβῶς αὐτὸ εἶνε κ' ἐν ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα γνωρίσματά τῆς «φιλολογικῆς συνειδήσεως» τοῦ Παπαδιαμάντη· αὐτὸ εἶνε ἴσως καὶ τὸ κλειδί τῆς τέχνης του. Μακρυνὰ ἀπὸ τῆ λήπρα τῶν γενικοτήτων! ὅπου γενικότης, ἐπιπολαιότης. Παντοῦ τὰ συγκεκριμένα, τὰ χειροπιαστά· ζωγραφίαι τῶν πραγμάτων, ὄχι ἄρθρα νὰ ἡ λυδία λίθος τῆς μελέτης τῆς βαθειᾶς! Πρόσωπα, ὄχι δόγματα. Εἰκόνες, ὄχι φράσεις. Κουβέντες, ὄχι κηρύγματα. Διηγήματα, ὄχι ἀγορεύσεις.

* *

Καὶ «διηγηματογράφος» ἀκόμη, μολονότι κάπου ἔτσι αὐτοβαφτίζεται, δύσκολα συγκατανεύει νὰ φανερωθῇ πῶς εἶνε. Δὲ θυμοῦμαι ἄλλοῦ νὰ πάντησα τεχνίτη σὰν αὐτὸν, ποῦ ὄχι μόνο νὰ μὴν ἔχῃ τῆς τέχνης του τὴν αὐταρέσκειαν, ἀλλὰ νὰ κοιτάξῃ πῶς νὰ κρύψῃ κάθε τεχνίτη πόζα καὶ κάθε σκέψη, σὰ ματαιότητα. Ἡ τέχνη του εἶνε νὰ μὴ δείχνῃ καμμιὰ τέχνη, ὄχι μόνο στὰ λόγια του, ἀλλὰ καὶ στὴ σύνθεσιν πολλὰς φορὲς τῶν ἔργων του. Συχνὰ κόβει τὴν ἱστορίαν γιὰ νὰ μᾶς θυμίσῃ πῶς αὐτὰ ποῦ γράφει εἶνε ἀγνὴ ἀλήθεια, πῶς αὐτὸς δὲν ἐπινόει, πῶς δὲν μαγειρεύει ρομάντσα, πῶς μόνο τὰς ἀναμνήσεις του συντάσσει καὶ τὰς ἐντυπώσεις του μᾶς ἐμπιστεύεται· κι ἄλλοτε ὑποσημειώνει μὲ ψιλὰ, γιὰ νὰ διαμαρτυρηθῇ ἐναντίον ἐκείνων ποῦ πιστεύουν πρόθυμοι τὰ παραμύθια, καὶ τόσο δυσπιστοῦν πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Ἡ φροντίδ' αὐτῇ τοῦ δίνει μιὰ ἐξαιρετικὴν ὄψιν ἀνάμεσα καὶ στοὺς ἀποκλειστικὸς τεχνίτες τῆς πραγματολογικῆς σχολῆς· θαρρεῖς πῶς τοῦ ἔγινε μανία. Καὶ κανεὶς ἐπιπόλαιος ἀναγνώστης θὰ μπορούσε καὶ μ' αὐτά, σιμὰ στὴ μεγάλην

ὁμοιολήθεια ποῦ ἀπλώνεται σ' ὅλα τὰ ἱστορήματα τοῦ Παπαδιαμάντη. νὰ συμπεράνῃ πῶς ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς μνήμη μόνον ἔχει, καὶ φαντασία σπειρὶ δὲν ἔχει. Καὶ ὅμως δὲν πιστεύω νὰ βρίζεται ὥσπιν ὥρα στὴ φιλολογία μας τεχνίτης κατέχοντας τόσο ζωηρὰ τὴ δύναμη ποῦ οἱ ψυχολόγοι ὀνομάζουν *συμπαθητικὴ φαντασία*.

Καὶ τόσο εἶνε ξετυλιγμένο τὸ παρατηρητικὸ τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τόσο καθαρὰ τυπώνεται τῆς ζωῆς ἡ σφραγίδα στὰ πλάσματά του ἐπάνω ποῦ κανενὸς ἀπὸ τὸ νοῦ δὲ θὰ μπορῇ, νομίζω, νὰ περάσῃ πῶς δὲν τὸν εἶδε στὰ σωστὰ ὅλον αὐτὸν τὸν κόσμον ὁ ζωγράφος του, πῶς δὲν ἔζησεν ἀγκαλιαστὰ μ' αὐτὸν καὶ ἀδερφωμένα, πῶς δὲν μᾶς τὸν ρίχνει στὸ χαρτὶ πιστὰ μὲ τὰ ἴδια του ὀνόματα καὶ μὲ τὸ κάθε τι δικό του....»

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ.

Εὐχαρίστως ἀπαντῶ στὸ ἐρώτημά σας γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη.

Τὸν ἄνθρωπον δὲν ἔτυχε ποτὲ νὰ γνωρίσω. Τὸν τεχνίτην μονάχα ἐγνώρισα ἀπ' τὸ Ἔργον του, μπροστὰ στὸ ὅποιον ἐδοκίμασα πάντοτε τὴν αἰσθητικὴν ἐκείνην συγκίνησιν, ποῦ γεννᾷ στὴν ψυχὴ μας ἡ Ἀρμονία μεταξὺ μιᾶς ἀριστοκρατικῆς Σκέψεως καὶ μιᾶς λιτῆς, φυσικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ζωντανῆς ἀποδόσεως. Κι' ἀκόμα. Τελειώνοντας τὴν ἀνάγνωσιν κάθε διηγήματός του δὲν εἶπα μονάχα: «Εἶν' ὁμορφ». Ἐνοίωσα τὴν ἀνάγκη νὰ σκεφθῶ κατὰ ὥραϊον καὶ κατὰ εὐγενικὸν μαζὴ μὲ τὴν συγγραφέα του.

Χ. ΠΑΠΑΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

Μοὶ ζητεῖτε τὴν γνώμην μου περὶ τοῦ διηγηματογράφου ἡμῶν Κου Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Εἰς ἀπάντησιν θέλει ἀρκέσει ἐὰν εἶπω ἑμὶν ὅτι διατελῶ, μετὰ τῆς πλειονότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἰς τῶν θαυμαστῶν αὐτοῦ, θεωρῶν ὅτι κέκτηται τὰ κύρια προσόντα τοῦ ἀληθοῦς διηγηματογράφου, ἥτοι τὴν φαντασίαν, τὴν λεπτότητα τοῦ αἰσθήματος, τὴν ἔντεχνον πλοκήν, τὴν συνδανλίζουσιν τὸ ἐνδιάφερον, καὶ τὴν χάριν τῆς ἐκφράσεως. Τὸ «ὄνειρο στὸ κῦμα» ἐξέλαβον ἀείποτε ὡς ἓν τῶν ἀρίστων αὐτοῦ ἔργον, ὑπὸ μίαν δὲ μόνον ἔποψιν πρὸς αὐτὸν διαφωνῶ, τὴν τῆς γλώσσης, περὶ ἧς πᾶς λόγος περιτεύει ἐνταῦθα, καθόσον ἐγὼ ἐξακολουθῶ φρονῶν ὅτι ἡ θεσπεσία ἡμῶν φωνή, ἡ

καλλίστη, ἥτις ἦνθησε ποτὲ εἰς ἀνθρώπινα χεῖλη, τυγχάνει ἀξία ὅπως θεραπεύμεν αὐτὴν ὡς περίβλεπτον «Ἀνασσαν», καὶ οὐχὶ ὡς ἄξιστον «Χωριατοπούλαν».

ΚΛΕΩΝ ΡΑΓΚΑΒΗΣ

Βέβαια, ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους διηγηματογράφους μας κι ὅποιος μελετήσῃ βαθιὰ τὸ ἔργο του δὲν μπορεῖ παρὰ θὰ τὸν βάλει πλάϊ στὸν Κωστὴ Παλαμᾶ «Θάνατος Παληκαριοῦ», Ἀντρέα Καρκαβίτσα «Ἀρχαιολόγος» καὶ «Ζητιάνος», Κ. Θεοτόκη «ὁ Ἀπελλῆς», Πέτρου Βλαστοῦ «Σκλήραινα», Ἐφταλιώτη «Μαζώχτρα» κλπ. Οἱ Ἀθηναῖκες φημερίδες ὅμως περισσότερον ἀπὸ τὴ συγγραφικὴν τοῦ ἀξία μᾶς παινέψανε τὸ ὅτι τὰ κατάφερε νὰ μὴν ἀνακατωθεῖ σὲ κανέναν ἀγῶνα, εἴτε φιλολογικὸ εἴτε γλωσσικὸ, νὰ μὴν ἀνῆκει δηλ. σὲ καμιὰ μερίδα φιλολογικὴ καὶ γιὰ τίποτες νὰ μὴν ἐνδιαφέρεται. Ἡ ταπεινὴ μου γνώμη εἶναι πῶς σ' ἓναν πόλεμον περισσότερῃ ἀξία καὶ σημασία ἔχει ὁ τελευταῖος πολεμιστὴς ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν ἄρχοντα ποῦ κάθεταί σὲ ψηλὸ καμπαναριὸ καὶ καμαρώνει ἀπὸ μακριὰ μὲ τὸ κανοκιάλι του τὸν κόσμον νᾶλληλοσπαράζεται.

Δ. Π. ΤΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ

Δύο εἰδῶν λογοτέχνες ὑπάρχουν· ἐκεῖνοι, ποῦ ἀποδίδουν τὴν ψυχικὴν ζωὴ, ὅπως τὴν βλέπουν, χωρὶς νὰ λένε, καὶ πῶς τὴν θέλουν ἢ τὴν ἠθέλουν νὰ εἶναι· κ' ἐκεῖνοι, ποῦ ὁδηγοῦν οἱ ἴδιοι τὴν ψυχικὴν ζωὴ ἐνὸς ἔθνους, δείχνοντες τί, κατὰ τὴν ἰδέαν τους, καὶ πῶς ἔπρεπε αὐτὴ νὰ εἶναι. Ὅσο σ' ἓνα ἔθνος ἔχει περισσότερον ἀναπτυχθῇ καὶ τελειότερη καὶ λεπτότερη εἶναι ἡ ψυχικὴ ζωὴ, τόσο περισσότεροι φυσικὰ εἶναι οἱ συγγραφεῖς τοῦ πρώτου εἶδους, γιὰ τὸ τόσο λιγώτερον χρειάζονται οἱ δεύτεροι. Ἐνῶ, τοῦναντίον, ὅσο περισσότερον ἀνανάπτυχτη εἶναι ἡ ψυχικὴ ζωὴ ἐνὸς ἔθνους, τόσο περισσότερον χρειάζονται οἱ λογοτέχνες τοῦ β' εἶδους. Καὶ στὸν τόπο μας, ποῦ βρῆσκειται στὸ Α τῆς ψυχικῆς ζωῆς, θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ ἦταν πολλοὶ τέτοιοι· ἀλλὰ νομίζω, πῶς δὲν ἔχομε κανένα ἢ σχεδόν.—Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἓνας καλὸς λογοτέχνης τοῦ α'. εἰδους—ζωγράφος τῆς πέννας, ὅχι ὅμως, δυστυχῶς, κ' αὐτὸς τοῦ δευτέρου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ
Καθηγητὴς τοῦ Ἑθν. Πανεπιστημίου